

Губайдуллин Ө., Қуат А.*

ҚР еңбек сіңірген қайраткер, профессор, АӘИУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, АӘИУ, Шымкент, Қазақстан

МАХАМБЕТ ЖЫРЛАРЫ, АСҚАҚ РУХТЫҢ ҮНІ.

Автор корреспондент: askat_01.31@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада Махамбет Өтемісұлының өмірі мен шығармашылығы қарастырылады. Ол атақты отбасының ұрпағы, соған қарамастан, қарапайым халықтың мүддесін қорғады. Бұл Махамбет поэзиясында көрініс тапқан. Махамбет Өтемісұлы сияқты Сырым Датов, Кенесары Қасымов қазақ халқының болашағы үшін күресті. Өз халқының бостандығы үшін күресте ол өз өмірін құрбан етті. Махамбет қазақ халқының антиколониалды, ұлт-азаттық көтерілісінің ұйымдастырушысы және идеологтарының бірі болып табылады. Ерте ауызша әншілік шығармашылықпен әуестеніп, оның таланты суырып салма ақын халық массасында көптеген табынушыларды тапты. Махамбет тек ақындық шеберлікпен ғана емес, ең алдымен өзінің даналығымен және адамгершілігімен жалпыға ортақ құрметке қол жеткізді. Ол өзінің өлеңдерінде, ең алдымен, қазақ қоғамының әлеуметтік-психологиялық аспектілеріне, қарапайым халықпен болып жатқан процестерге, әділдік пен алдау, жақсылық пен жамандыққа өзінің жаман көз қарасымен қарайтынын көрсетті.

Кілттік сөздер: батырлар, ақын, жыр, жырау, өлең, егілу, зарлау, көтеріліс, бұқарашылдық, шешендік, нақыл сөз, атамекен.

Махамбет-халық арасында келеңсіз құбылыстарды, келелі істерді өлеңіне арқау еткен өр рухты, асқан ақындығына қалың жұртшылық бас иген ақын. Ақын өлеңдері – саяси бағыт. Махамбет ақын өзгеде жоқ, өзінде ғана бар құдіретті қасиетімен батырлар тарихында да, ақындар тарихында да жарық жұлдыздай жарқырап жеке тұратын теңдесі жоқ дара да, дана тұлғада екі арман кетті, біріншісі – елдік екіншісі – ерлік.

Елдік – қай дәуірдің болмасын асыл үні. Махамбет жырларында егілу, сарнау, зарлау сарыны жоқ. Отаршылдық тәртібі бұғау болып басқа киілгенімен, одан құтылып шығудың реті жоғын көрсе де Махамбет, егілмейді. Бұғауға көнгісі келмей бұлқынады. Жалаулы найза алып, жау тоқтатар күнді аңсайды. Елдік аманы сол-тар қапасаққа тап болған халқын еркіндікке жеткізе алмады. Халқын тәуелсіздікке жеткізу жолында ақынның асқақ рухын:

“Еділдің бойы ен тоғай,

Ел қондырсам деп едім”-деген жолдардан айқын көруге болады. Ақынның барлық дерлік өлеңдері бостандық пен әділдікті жақтайды, халқына рух береді. Дауылпаз ақынның ерлік арманы сол-ата жаумен қан майданда айқасып, қаруын қапысыз сілтеп, қан кешіп жүріп мерт болмады, бұғып келген қарақшының қолынан қапыда кетті. Осы орайда ақын Сағат Әбдуғалиевтің мына бір өлең жолдары еске түседі:

“Бөрілермен бөрілерше белдескен,

Сен менен бақыттысың, Махамбет!” Демек, елі үшін айқасқан ақынның еш арманы жоқ.

Әрі қиын да, әрі сұлу тағдыр! Оның есімін айталғанымызда жүзі лапылдаған, көз жанары өңменіңнен өтетін, сөйлесе сөзі өткір, әрі ыстық, өне бойын өлең мен аттан өрілгендей жаралымы бөлек жарқын бейне көз алдымызға келеді. Үстінде сауыт, басында дулыға, бас қаруы түп-түгел. Астында сынық құлақ арғымағы, ерулі аты жетегінде, Исатайдың шашақты туының астында, балтырдан сәл кейін сар желіп келе жатқандай.

Бұқарашылдық идеясын айқын танытып, қазақ қауымындағы қайшылықтың шиеленіскен кезін хан-феодалдар мен еңбекші халық арасындағы кескілескен күресті

нағыз шындық тұрғысында жырлап өткен ақын – Махамбет Өтемісұлы еді. Ол езілген елдің жоғын жоқтап, ар-намысын қорғаған күрескер ақын, Исатай Тайманұлы бастаған шаруалар қозғалысына бастан-аяқ қатынасқан, сол қозғалыстың ең бір табанды сарбазы, өз кезеңінің ірі қоғам қайраткері: Еліне, халқына шын беріліп, сол үшін шыбын жанын пиде еткен асыл ер, қалың бұқара мақсатын жоғары ұстай білген азамат ақын.

Махамбет Өтемісұлы 1804 жылы Батыс Қазақстан облысы, Орда ауданы, Нарын құмында дүниеге келген. Әкесі Өтеміс өз кезінде Айшуақ, Жантөре, Бөкей ханның беделді билерінің бірі, әрі Беріш ауылының старшыны болған. Сондықтан болар Өтеміс бидің кедей болмағандығы көрінеді. Өтемістің төрт әйелі болған деседі. Бірінші әйелінен – Тоқтамыс, екінші әйелінен – Бекмахамбет, Махамбет, Қожахмет, Ыбырайым, Әліп, Жакен, үшінші әйелінен – Ысмайыл, Сүлеймен, төртінші әйелінен – Досмайыл дүниеге келеді.

Біз Өтемістен туған он едік,

Онымыз атқа мінгенде –

Жер қайысқан қол едік – дейтіні осы.

Көтеріліс! Қара қазақтың ұғымында, халықтың жалпақ тілінде бұл Исатай батырдың Жәңгір ханмен жауласуы.

Жауласудың басы не? Әрине тіл ғана және Исатай мен Жәңгірдің бас араздығы емес. Бұның көптеген саясат-әлеуметтік себептері болды. Ең бастысы Еділ мен Жайықтың арасын жайлаған қазақтың шаруа ауылдарына Жәңгір ханның қоныстан қысым көрсетуі, онсызда кедей сорлыны үсті-үстіне түрлі алым-салықпен тыштықтатуы.

Көтеріліс тұтанғаннан кейін ең алғаш хан жасағымен Исатай бетпе-бет келген Қилы мола деген жер еді. Осы қозғалысқа себепші жауыздың бірі ханның қайын атасы Қарауылқожа еді. Тарпа бас салуға бата алмай, екі жақ ақыры осы мола түбінде ашық майданға шығады. Осы қан төгіс көтерілісте ауылдың түгел серілері жиналып, оның ішінде Махамбет батыр, Исатай батыр сияқты жауынгер жігіттер қожаның найзагерлерімен жұлысып жекпе-жекке шығады. Бәрі де қарсы жақтан дәулірімдерін шетінен аттан жұлып түсе береді: Сонда топты айналып келіп:

Қарағайға қарсы бұтақ біткенше,

Еменге иір бұтақ бітсейші.

Қыранға тұғыр қыларға.

Ханнан қырық туғанша,

Қарадан бір-ақ тусайшы,

Артымыздан біздердің

Ақырып теңдік сұрарға!

Халықтың кегін қусайшы ! – деп Махамбет батыр тебіренеді.

Сені көлден айырған,

Лашын құстың тепкіні.

Мені елден айырған

Хан Жәңгірдің екпіні.

Айтып айтпай немене?

Құсалықпен өтті ғой,

Махамбеттің көп күні, — деп толғанады ақын.

Махамбет Өтемісұлы қанша ұрыста елдің елдігі, халықтың теңдігі үшін күресіп, маң далада жаумен айқасқа түскенде, оның бұрқырап тасыған қайратын көрген халық риза болып батыр сайлады.

Махамбет өлеңдері көтеріліс, күрес, тартыс үстінде туды. Оның өлеңдері сол көтерілістің ақындық үні, шежіресі болды. Махамбет өлеңдері көбінде шешендік өрнекке құрылған-нақыл, терме, толғау түрінде келеді. Мысалы:

Аз сөйлер де көп тыңдар

Хас асылдың баласы...

Жаманнан туған жақсы бар

Атасын айтса нанғысыз,-деген өлең жолдары қанатты сөзге айналып кеткен. Дауылпаз ақын: «Халқының қамын ойламаған азамат- азамат емес, жігіт- жігіт емес»- дейді. Қаншама жалғыздық тауқыметін, жеңіліс қасіретін бастан өткерген ақынның жүрегінен шыққан сөзі- туған елге, атамекенге деген сүйіспеншілігі екенін байқаймыз.

Абайламай айырылдым,
Ар жақтағы елімнен
– Анау Нарын деген жерімнен.

Тірі кеттім демеймін,

Кем болмады өлімнен,- деген сөздері кімнің болса да сай- сүйегін сырқырататыны сөзсіз. Тегінде ақын туған елді, жерді осылай сүймесе, халқын азаттыққа, елін еркіндікке бастамас еді. Махамбет ерлік жайында қай ақыннан да асыра, жеріне жеткізе жырлаған.

Ереулі атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Еңку-еңку жер шалмай,
Қоңыр салқын төске алмай,
Ерлердің ісі бітер ме?-деп, бойындағы бар жігер- қайратын сездіреді.
Асылдан болат ұл туса,
Екі жақ болып тұрғанда,
Егескен жерде шарт кетер,
Жауырынынан өтіп алса да,

Жамандарға жалынбас - деп, сын сағатта шыдас беретін өжеттікті, өрлікті, намысқойлықты мадақтайды. Ісіне адалдық, алған бетінен айнымау, сенімділік, батырлық секілді қасиеттер- азаматтың асыл қасиеті дейді ақын. Бір ғажабы, ердің ері ғана өте алатын ауыр жолдардан Махамбеттің өзі өткен, ердің ері ғана шыдайтын сынақтарда Махамбеттің өзі шыдас берген. Жырларын көпшілік мүддесі үшін жұмсаған Махамбет- асыл сөздің кені, көркем тілдің ұстасы, ерлікке үндейтін жалынды үгітшісі еді. Махамбеттің от жалынға толы поэзиясымен тегеуірінді күйлері Құрманғазы шығармаларының ерекше қалыптасуына игі әсерін тигізді

Қорлықта жүрген халқыма,
Бостандық алып берем деп, — Махамбет жырлағанды.

Батыр Махамбеттің 1846 жылғы күзде Қарый деген жерде Баймағамбет сұлтанның жіберген адамдарының қолынан аяулы түрде қаза табуы халықтың жүрегі зар жылатты.

Осыдан 173 жыл бұрын 1846 жылы қазан айында Орынбор қазақтарының батыс бөлігінің билеушісі сұлтан Баймағамбет Айшуақов Махамбетті өлтірудің жоспарын жасайды. Және де ақынның өзі тірідей қолғатүсіріп әкелген адамға ескі патша ақшасымен 1000, ал басын әкелген адамға 500сом төлейтінін жария еткен. Мұндай қылмысты жүзеге асыратын адамдар да табылады.

Махамбеттің басын Баймағамбетке Ықылас қызыл подносқа салып, бетін мақпал матамен жауып әкеледі. Сұлтан: «Қандай сыйлық әкелдің?» - деп матаны қанжардың ұшымен ашып қалғанда, подноста Махамбеттің басы жатады.

Қарыйдағы осы трагедияға биыл 173 жыл толды. Бірақ барлығы дәл сол күнгі кештегідей халық көңілінде хаттаулы да жаттаулы... «Заманнан заман оралған сайын» осы бір қазаның өкініші мен ашуы жанға бата түскендей, жүректі сыздатқандай. Өйткені Махамбеттің халық кегі үшін еткен еңбегі ұлан ғайыр. Ал құдіретті жырларының халық үшін қымбаттылығы соншалық!

Қорытындылай келе, ғасырлар, жылдар алмаса келе талай оқиға көмескі тартары заңдылық. Ал Махамбеттің ісі мен жырларына ондай қауіп төнбек емес. Оның өлең ағыны-өмірдің өзіндей тоқтаусыз. Ақынның жыр-толғауы бір кезеңнің баяны ғана емес, күллі адамзатқа тән азаттық пен теңдіктің өшпейтін ұраны.Махамбет сонысымен мәңгілік.

Әдебиеттер тізімі

1. Ахмедияров Қаршыға. «Шашақты найза шалқар күй», Алматы, 2002.

2. «Махамбеттің жыр жебесі» И.Тасмағамбетов. Алматы, 2016.
3. «Махамбет мұралары» И.Кенжеалиев, Алматы, 2014.

Аннотация

В данной статье рассматривается жизнь и творчество Махамбета Утемисова. Он потомок знатной семьи, несмотря на это защищал интересы простого народа. И это отражено в поэзии Махамбета. Махамбет Утемисов как Сырым Датов, Кенесары Касимов боролся за будущее Казахского народа. В борьбе за свободу своего народа он жертвовал своей жизнью.